

ՅՈՅՆ ՊԱՏՄԱԳԻՐ ՊՈԼԻԲԻՈՒՍԸ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ
ՔՆՆԱԿԱՆ ԵՒ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ՄՕՏԵՑՈՒՄՆԵՐԻ
ՍԿԶԲՆԱԻՈՐՈՂ

Արարատ Ս. Յակոբեան

Մուտք

Պատմութեան տեսութեան ու մեթո-
դաբանութեան հարցերի ուսումնասիրու-
թեան ու լուսաբանման գործընթացն
սկսուել է անտիկ շրջանում՝ Հին Յունաս-
տանում եւ Հին Հռոմում:

Այդ երկրների գիտութեան եւ մշակոյ-
թի մեծերն իրենց մտաւոր կառոյցով, նորա-
րարական գաղափարներով, պատկերացում-
ներով ու հոգեւոր բարձրարժէք յուշարձան-
ներով դրեցին Արեւմուտքի ժամանակակից
քաղաքակրթութեան հիմքերը: Այդ համա-
տեքստում պատմագրութեան գիտական մե-
թոդի ու մեթոդաբանութեան որոնումները
յետագայում զարգացում են ուղեւէ Արա-
պայում, բայց իրենց վերջնական կերպա-
րանքն են ստացել միայն 19-րդ դարում:

Պատմագիտութեան սկզբնաւորող-
ներն են Հանդիսանում յոյն պատմագիրներ
Հերոդոտոսը, Բսենոֆոնը, Թուկիդիդեսը,
Պլիբիոսը, Պլուտարքոսը, Տակիտոսը եւ
ուրիշներ: Բայց դրանց շարքում պատմու-
թեան Հանդէպ քննական ու վերլուծական
մօտեցումների տեսակէտից առանձնանում
է Թուկիդիդեսի մտքերի ու գաղափարների
ժառանգորդ ու նոր որակի հասցնող, յոյն
ականաւոր պատմաբան Պոլիբիոսը (մօտ
200-118 թթ. մ. թ. ա.), որի պատմագիտա-
կան հայեացքների եւ մեթոդաբանական
մօտեցումների վերհանմանն էլ նուիրուած
է սոյն հրատարակումը: Յատկանշական է,

որ ուսու պատմաբան Վլ. Դեակովը Թուկի-
դիդեսին ներկայացնում է՝ իբրեւ անտիկ
պատմական մտքի դագաթ, իսկ Պոլիբիո-
սին՝ որպէս «համաշխարհային պատմու-
թեան» հասկացութեան առաջին ձեւակեր-
պողի ու կիրարկողի¹:

1. Պոլիբիոսի պատմագիտական հայեացքնե-
րը եւ մեթոդական մօտեցումները

Յիրաւի, պատմութեան Հանդէպ
քննական, նաեւ վերլուծական մօտեցում-
ների տեսանկիւնից՝ որպէս Թուկիդիդեսի
գաղափարների մի շարք գծերով շարունա-
կողն ու զարգացնողը կարելի է համարել
յոյն ճանաչուած պատմիչ-պատմագիր Պո-
լիբիոսին, ով յատկապէս յայտնի է 40 գրքե-
րից (լրիւ պահպանուել է 5 գիրք, միւսները
հասել են հատուածաբար) կազմուած իր
«Համընդհանուր պատմութիւն» եռահատոր
արժէքաւոր աշխատութեամբ, որում, պատ-
մական նիւթի հանգամանալի շարադրանքի
հետ միասին, տուել է նաեւ նրա մշակման
մօտեցումների ու մեթոդի իր յարացոյցը
(կոնցեպտը)²:

Ամենից առաջ Պոլիբիոսն իր աշխա-
տութեան ներածականում ընթերցողին
կողմնորոշում է դէպի պատմութեան իմա-
ցութեան անհրաժեշտութիւն ու օգտակա-
րութիւն: «Անցեալի իմացութիւնը,- դրում
էր Պոլիբիոսը,- կարող է միւս գիտելիքնե-
րից առաւել ծառայել մարդկանց օգտին, եւ

1 St'u Дьяков В. А., *Методология истории в прошлом и настоящем*, М., изд. «Мысль», 1974, с. 18. (190 с.).

2 Полибий, *Всеобщая история в сорока книгах* (перевод с греческого Ф. Г. Мищенко), т. I, кн. I-

V, М., изд. А. Кузнецова, 1890, (с. 680), т. II, кн. VI-XXV, М., 1895, (с.805), т. III, кн. XXVI-XL, М., 1899, с. 785.

որ «պատմութիւնից քաղուած դասերը հաստատապէս կը նպաստեն լուսաւորութեանը, ինչը եւ կը նախապատրաստի մարդկանց հասարակական գործերի տիրապետմանը (իմացութեանը)»³: Նա պատմութիւն գրելու իր մղումը պայմանաւորում էր Հռոմի կողմից աշխարհը նուաճելու եւ դրա հետ կապուած գրաւեալ տարբեր պետութիւնների վիճակին ծանօթանալու հանգամանքով: Բացի այդ, պատմութիւն գրելը նա կարեւորում էր նաեւ նրանով, որ «ես եղել եմ ոչ միայն իրադարձութիւնների մեծ մասի ականատեսը, այլեւ մասնակցել ու անգամ ուղղութիւն եմ տուել դրանց»⁴:

Պոլիբիոսն ակնարկում է, որ ինքը որքան յիշում է մինչ այդ ոչ մեկը ձեռնամուխ չի եղել գրել «Համընդհանուր պատմութիւն»: Նա նաեւ նշում է, որ եղել են պատմագիրներ, ովքեր նկարագրել են միայն առանձին պատերազմներ կամ իրադարձութիւններ, ուստի եւ ինքը անհրաժեշտ է համարել լրացնել այդ բացը: Իսկ իր խնդիրը եղել է ճշմարտութեան վերհանումը: Ըստ նրա պատմութեան մաս-մաս (հատուածաբար) ներկայացնելը բաւարար չէ ամբողջը ճիշտ հասկանալու եւ ներկայացնելու համար:⁵ «Դրան կարելի է հասնել, յաւելում էր նա, - բոլոր մասերի համադրման միջոցով, թէ որոնք են իրար նման, որոնք տարբեր: Եւ միայն այդ դէպքում է հնարաւոր իմանալ ամբողջը եւ դրանով իսկ իւրացնել պատմութեան դասերն ու բաւականութիւն ստանալ դրանցից»⁶:

Պոլիբիոսն իր աշխատութիւնը «Համընդհանուր պատմութիւն» է անուանել նաեւ նրա համար, որ, իր իսկ հաւաստմամբ, ներկայացնելով Հռոմէական տէրութիւնն իր

նուաճումներով դրա տակ հասկացել է գրեթէ ամբողջ աշխարհը: Եւ սա կարելի է համարել համաշխարհային պատմութեան համակարգուած շարադրման առաջին յաջողուած փորձը: Թող զարմանալի չթուայ, որ Պոլիբիոսը Ալեքսանդր Մակեդոնացու տիրապետութիւնը Հռոմի համեմատ սահմանափակ էր համարում փաստարկելով, որ Ալեքսանդրը չէր հնազանդեցրել Սիցիլիան, Սարդինիան եւ Լիբիան, էլ չենք ասում Արեւմտեան Եւրոպայի առաւել ռազմատենչ ժողովուրդների մասին⁷: Նա հարց էր տալիս «այդ ինչպէ՞ս եւ ո՞ր հասարակական հիմնարկութիւնների պայմաններում գրեթէ յայտնի ողջ աշխարհը մի յիսուն տարուայ ընթացքում յայտնուեց Հռոմէացիների մեհիշխանութեան ներքոյ»⁸: Յետագայում կը տեսնենք, որ այդ յաջողութիւնը նա բացատրում է Հռոմի պետական կառուցուածքի առաւելութիւններով:

Պոլիբիոսը, Թուկիտիդեսի նման, իր աշխատութիւնը պատրաստելիս քննադատաբար է մօտեցել օգտագործուած աղբիւրներին եւ միշտ չէ վստահել «ականջներին»: «Բնութիւնից մենք օժտուած ենք երկու օրգաններով,- գրում էր Պոլիբիոսը,- այն է՝ լսողութեամբ եւ տեսողութեամբ, որոնց օգնութեամբ ամեն ինչ տեսնուում (ընկալուում) ու ճանաչուում է: Ինչպէս սովորեցնում է Հերակլիտը⁹, տեսողութիւնը առաւել ճշմարիտ է լսողութիւնից, քանզի աչքերն աւելի ստոյգ վկաներ են, քան ականջները»¹⁰: Բերուած խօսույթն առաջին հերթին վերաբերում է վստահութիւն ներշնչող արժանաւոր պատմագրին ու պատմաբանին՝ առ այն, որ պատմութիւն գրողը պէտք է աւելի հաւատ ընծայի իր աչքերին, քան ականջներին, այսինքն՝ նրա

3 Полибий, Всеобщая история в сорока книгах, т. I, кн. 1, гл. 1, с. 12.
 4 Տե՛ս Աոյն տեղում, տ. I, կն. 3, գլ. 4, с. 247).
 5 Տե՛ս Աոյն տեղում, տ. I, կն. 1, գլ. 4, էջ 15-16.
 6 Աոյն տեղում, տ. I, կն. 1, գլ. 4, с. 16.
 7 Նոյն տեղում, տ. I, կն. 1, гл. 1, с. 13.

8 Նոյն տեղում:
 9 Խօսքը յոյն մեծ փիլիսոփա Հերակլիտի (մօտ 535 - մօտ 470 թթ. մ. թ. ա.) մասին է:
 10 Полибий, Всеобщая история в сорока книгах, т. II, кн. 12, гл. 27, с. 396).

ներկայացրած պատմութիւնը պէտք է արժանահաւատ լինի եւ ընթերցողի մօտ վստահութիւն ներշնչի:

Հին աշխարհի պատմիչներին բնորոշ օրինակով՝ Պոլիբիոսը եւս մեծ նշանակութիւն էր տալիս պատմութեան մէջ անհատներին ունեցած դերին, ինչպիսին էին, օրինակ, իր ժամանակից զօրավարներ Պուբլիոս Կոռնելիոս Սցիպիոն Աֆրիկացի Աւագը (235-183 թթ. մ. թ. ա.) եւ Հաննիբալը (247-183 թթ. մ. թ. ա.): Խօսք բացելով Հաննիբալի բնաւորութեան մասին՝ Պոլիբիոսը նշում է, որ շատերը նրան բնորոշում են չափազանց դաժան, միւսները՝ շահամոլ: Ի հարկէ, իր համար դժուար համարելով պետական գործչի կամ զօրավարի վերաբերեալ ճշմարիտ ու համոզիչ դատողութիւններ անելը, այնուամենայնիւ, աւելի հաւանական էր համարում, որ մարդու բնաւորութիւնը աւելի ակնյայտ է դառնում արտակարգ իրավիճակներում¹¹: Փիւնիկեան Երկրորդ պատերազմի (218-201 թթ. մ. թ. ա.) շրջանում, (մի պատերազմ, որը պատմութեանը յայտնի այդ երեք պատերազմներից կարելի է համարել վճռականը, (ի դէպ, Պոլիբիոսն այն անուանել է նաեւ Հաննիբալեան)), երբ Հաննիբալն Ալպերից ներխուժել էր Իտալիա, առանձին ճակատամարտերում յաղթանակներ տարել եւ սպառնում էր գրաւել Հռոմը, Հռոմէացիները դիկտատոր են ընտրում Քուինթոս Ֆաբիոս Մաքսիմուսին (Մեծագործին): Պոլիբիոսի բնորոշմամբ նա բնութիւնից օժտուած հանճարեղ խելքի տէր մարդ էր¹²: Առհասարակ, Պոլիբիոսը չի թերազնահատել անհատի դերը պատմութեան մէջ:

Պոլիբիոսի կարծիքով՝ պատմութիւնը ծառայում է նաեւ գործնական նպատակների համար, եւ դրանից ստացուած փորձը կարող է նպաստել ապագայի կանխատեսմանը: Թուս պատմաբաններ Ն. Մաչկինի եւ Վ. Աւդիեւի կարծիքով՝ Պոլիբիոսը դրանով սկիզբ է դրել «պրագմատիկ պատմութիւնէ հասկացութեանը»¹³: Այն յետագայում XVIII-XX դարերում, զարգացում ապրեց Գ. Հեգելի, Թ. Մոմզենի, Ծ. Բրոդելի եւ եւրոպական մի շարք այլ մտածողների կողմից: Օրինակ Հեգելի մօտ «պրագմատիկ պատմութեան» գործնական ձեւակերպում կարելի է համարել նրա հանրայայտ բանաձեւումը «ամեն բանական իրական է, եւ ամեն իրական՝ բանական»¹⁴: Պատմագիտութեան պրագմատիկ մօտեցումը ենթադրում է նաեւ սոցիալական եւ քաղաքական կոմպոնենտների (քաղաքիչների) միակցութիւն:

Պոլիբիոսը դատողութիւններ է անում պատմական իրադարձութիւնների ու դրուագների օրգանական կապի, նոյնիսկ օրինաչափութիւնների մասին: Ըստ այս երկու հեղինակների հայեցակարգային մօտեցումների՝ քանի որ մարդկային բնութիւնը (էութիւնը) անփոփոխ է, ուստի այդ կայունութեան հետեւանքով պատմական երեւոյթներն ու իրադարձութիւնները, «պայմանաւորուած մարդկային բնոյթով ի զօրու են ապագայում կրկնուելու»¹⁵: Բայց, յիշելով Թալես Միլեթացուն (VI դար մ. թ. ա.) կամ նրա աշակերտ Հերակլիտին վերագրուող իմաստնական օրէնք դարձած խօսոյթը՝ «նոյն զետը երկու անգամ չես մտնի»¹⁶, բացառում է դրանց նոյնութեամբ կրկնուելը:

11 Նոյն տեղում, ճ. II, գիրք 9, գլ. 22, էջ. 198.
12 Նոյն տեղում, ճ. I, գիրք 3, գլ. 87, էջ. 338:
13 Տե՛ս Մաչկին Ն., Հին Հռոմի պատմութիւն, Եր., ԵՊՀ հրատ., 1951, էջ 23, նաև Հին Յունաստանի պատմութիւն, խմբ. Վ. Ավդիւ, Եր., 1982, էջ 39:
14 Гегель Г. В., Энциклопедия философских наук (философия духа), т. I, М., изд. «Мысль», 1974, с. 89.

15 Տե՛ս Фукидид, История, т. I, кн. 1, гл. 22, с. 14, նաև՝ Большая Советская энциклопедия (БСЭ), Гл. ред. Введенский Б. А., т. 45, 2-ое изд., М., 1956, с. 632.
16 Տե՛ս <http://www.allbest.ru> և <https://m.facebook.com/posts/ufnuup/> 31.03.24 թ.):

Պատմական էքսկուրս կատարելով անցեալին հարկ է արձանագրել, որ պատմութեան հետազօտման մեթոդաբանութիւնն ի յայտ է եկել այն ժամանակ, երբ մարդկանց մօտ, իբրև հեռու եւ մօտիկ անցեալի յիշողութիւն, բնական անհրաժեշտութիւն է առաջացել փորձել համակարգուած շարադրել, իմաստաւորել պատմութիւնը, որտեղից էլ, կարելի է ասել, ձեւաւորուել է պատմութիւնը իբրև գիտութիւն: Ինքնին հասկանալի է, որ բուն պատմութիւնն իր իրադարձութիւններով, գործընթացներով, դրուագներով, դէպքերով ու դէմքերով, ժամանակագրական առումով աւելի հին է, քան պատմագրութիւնը, ուստի եւ դրա ուսումնասիրման գործիք հանդիսացող պատմութեան մեթոդաբանութիւնը:

Պոլիբիոսն իր աշխատութեան մէջ յաճախ անդրադառնում է պատմութեան շարադրման իւրայատուկ կողմերին ու գծերին: Ասենք, ի տարբերութիւն Հերոդոտոսի, Արիստոտէլի եւ միւսների, ովքեր պօէզիան դասում էին պատմութիւնից բարձր, քանի որ պօէզիայում աւելի շատ է խօսւում ընդհանուրից, իսկ պատմութիւնում եզակիներից, նա պատմութիւնը հակադրում էր պօէզիայի ժանրերին, օրինակ ողբերգութեանը (տրագեդիային) եւ տալիս հետեւեալ մեկնաբանութիւնը: «Պատմաբանի խնդիրը նրանում չէ,- գրում էր Պոլիբիոսը,- որպէսզի պատմելով հրաշագործ բաների մասին ընթերցողին ներշնչել սարսափ, եւ ոչ նրանում, որ, որպէսզի նկարագրելով ճշմարտանման պատմութիւններ եւ նկարագրուող իրադարձութիւններում նշել բոլոր երկրորդական (կողմնակի) հանգամանքները, ինչպէս որ վարւում են ողբերգութիւն գրողները, այլ նրանում, որ ստոյգ հաղորդել միայն այն, որ իրականում ասուել կամ արուել է,

որքան էլ որ այն անսովոր լինի: Պատմութեան եւ ողբերգութեան նպատակները նոյնը չեն, ընդհակառակը՝ հակադիր են: Մի դէպքում պահանջւում է լսողներից ճշմարտանման ելոյթներով տուեալ պահին ունկնդիրների մօտ առաջ բերել զարմանք եւ հիացմունք, մինչդեռ պատմութիւնից պահանջւում է հետաքրքրասէր մարդկանց տալ ճշմարիտ գրութիւնների եւ խօսքերի լիակատար (յուսալի) դասեր ու խրատներ (պատգամներ): Այն պարագայում, երբ ողբերգութիւն գրողների համար գլխաւորը ճշմարտանման խօսոյթներով հանդիսատեսին մոլորեցնելն է, ապա պատմաբաններինը գլխաւորը հետաքրքրասէր ընթերցողին օգուտ բերել ճշմարիտ պատմութեան շարադրմամբ»¹⁷:

Ի տարբերութիւն Հռետորաբանների՝ Պոլիբիոսը պատմագրութեան միակ չափանիշը համարում էր ճշմարտութիւնը: Պատմիչ-պատմաբանների կողմից իրենց շարադրած պատմութեան ճշմարտացիութեան արժէքը որոշելու համար Պոլիբիոսը մէջ է բերել մեր ժամանակներում հանրայայտ դարձած խօսոյթը, որ «մէկ կաթիլով կարելի է իմանալ վիթխարի տակառի ամբողջ պարունակութեան մասին»¹⁸: Եւ, ըստ նրա, նոյն կերպ պէտք է վարուի պատմաբանը: Եթէ որեւէ հեղինակի երկում յայտնաբերւում է (обнаружена) մէկ-երկու անճշտութիւն, առաւել եւս, եթէ անճշտութիւնը (սխալը) թոյլ է տրուել դիտաւորեալ (կանխամտածուած) կերպով, ապա ականյայտ է դառնում, որ այլեւս չի կարելի յենուել (полагаться) նման հեղինակի եւ ոչ մի խօսքին (բառին)¹⁹:

Պոլիբիոսի պատկերմամբ պատմութեան արժանիքը մեծապէս կախուած է այն գրող (ներկայացնող) պատմաբանի յատ-

17 Ст'ю Полибий, *Всеобщая история...*, т. II, кн. 2, гл. 56, с. 198.

18 «По одной капле можно узнать все содержимое огромнейшей бочки» (ստ'ю Полибий, *Всеобщая история*, т. II, кн. 25, гл. 25а, М., 1895, с. 381).

19 Полибий, *Г2. ш2и.*, т. II, кн. 25, гл. 56, с. 382.

կութիւններից, ունակութիւններից, պատրաստուածութիւնից եւ այլն: Պատմաբանի նպատակը պիտի լինի ոչ թէ փաստերի պարզ շարադրումը, այլ փորձել բացայայտել տեղի ունեցած երեւոյթների եղելութիւնների, դէպքերի ու իրադարձութիւնների իրական ու խորքային պատճառները: «պատմութեան իսկական խնդիրը առաջին հերթին կայանում է նրանում,- գրում էր հեղինակը,- որպէսզի իմանալ (հասկանալ) իրականում հնչեցրած խօսքը, ինչպիսին էլ որ դա լինի, այնուհետեւ փնտրել այն պատճառները, որոնցով տուեալ ձեռնարկը կամ խօսքը լուծուել է յաջողութեամբ կամ անյաջողութեամբ»²⁰: Պոլիբիոսի ընդգծմամբ պատմութեան ընթերցումն օգտակար է դառնում այն ժամանակ, երբ շարադրանքում բացայայտուում ու պարզաբանուում է իրադարձութեան պատճառը: «ով լուծութեան է մատնում իրադարձութեան վերաբերեալ հնչեցուած խօսքի պառճառը, իսկ դրա փոխարէն տալիս է մտացածին դպրոցականի վարժանքներ ու երկար ճամարտակութիւններ, դրանով նա վերացնում է պատմութեան բուն գոյութիւնը»²¹: Նա ենթադրում էր, որ պատմական իրադարձութեան պատճառը փնտրելը, գտնելը աւելի դժուար է, քան գրական կամ հրապարակային ելոյթի համար խօսք (ճառ) պատրաստելը: Բացի այդ, նրա դիտարկմամբ շատ քչերն են կարճ ելոյթ ունենում, ընդհակառակը հանդիպում են ընդարձակ ու աննպատակ ելոյթներ (ճառեր)²²: Եւ այդ իմաստով նա կշտամբում էր շատախօս հռետոր-ճարտասաններին: Այդպիսիք, ի դէպ, մեր ժամանակներում եւս քիչ չեն:

Պոլիբիոսը նմանութիւն ու ընդհանրութիւն է տեսնում պատմութիւն գրողի եւ բուժող բժշկի միջեւ: Պատմութեան հոլովոյթում պատմագրի գլխաւոր նպատակը

(խնդիրը) պիտի համարուի ուղղակի եւ անուղղակի ճանապարհով ձեռք բերուած փաստերի ու փաստաթղթերի քննութեամբ ու վերլուծութեամբ անցեալի իրական պատմութեան, ճշմարտութեան բացայայտումը, համեմատական առումով, ինչպիսին առողջապահութեան ոլորտում բժշկինը հիւանդի աշխտորոշման ու բուժման գործողութեան, կամ էլ նոյնիսկ իրաւագիտութեան ու իրաւունքի ոլորտում դատաւորինը, դատավարութեան ու դատավճճի կայացման գործում: Ընդ որում պատմութիւն գրելը եւ մարդ բժշկելը, ըստ Թուկիդիդեսի, բաժանուում են երեք տեսակի իրենց համապատասխան նախանշաններով: Եթէ բժշկութեան պարագայում առկայ են ա) գրքային՝ նկատի է ունեցել Ալեքսանդրիա քաղաքի գրականութիւնը, բ) դիետիկ (սննդային) եւ գ) դեղագործական ու վիրահատական փուլեր, ապա քաղաքական պատմութեամբ զբաղուողը պիտի ա) ծանօթանայ հետազօտուող թեմային վերաբերող պատմական երկերին, դրանցից դուրս բերի անհրաժեշտ բովանդակութեամբ ու քանակութեամբ նիւթեր, բ) ծանօթանայ երկրների քաղաքներին, գետերին, նաւահանգիստներին, առհասարակ ցամաքային ու ծովային տեսարժան վայրերին եւ գ) ուսումնասիրի պետական (քաղաքական) իրադարձութիւններն ու կեանքը²³:

Պոլիբիոսը զանազանել է պատմական երեւոյթների ու գործընթացների երեք տարրեր երեւոյթի, եղելութեան, իրադարձութեան կամ հանգամանքի ա) պատճառը, բ) առիթը եւ գ) սկիզբը²⁴: Եւ այդ երեքից, նրա պատկերմամբ իրաւացիօրէն առաջնայինը համարուում է պատճառը, որը կարող է պայմանաւորուած լինել օբիեկտիւ եւ սուբիեկտիւ հանգամանքներով: Այստեղ նա

20 Նոյն տեղում, հ. II, գ. 25, գլ. 25B, էջ 382):
 21 Նոյն տեղում, հտ. II, գ. 25, գլ. 25B, էջ 382-283):
 22 Նոյն տեղում, հտ. II, գ. 25, գլ. 25H, էջ 389:

23 Նոյն տեղում, հտ. II, գիրք 12, գլ. 25B, էջ 383-384:
 24 Նոյն տեղում, հտ. I, գ. 3, գլ. 6-7, էջ 248-251, Գաւհատ. II, գ. 12, գլ. 25C, էջ 382-383:

նոյնիսկ տարբերակել է օրինակաբար եւ սուր-
 ինկաբար գործօնների դերը²⁵: Հարկ է նկա-
 տել, որ այս հանգամանքը կարեւորում է
 անգամ մեր ժամանակներում: Բանն այն է,
 որ պատմութիւն ընթերցող հանրութիւնը,
 նոյնիսկ սկսնակ պատմաբանները երբեմն
 դժուարանում են իրարից յստակ գանազա-
 նել պատմական այս կամ այն իրադարձու-
 թեան պատճառն ու առիթը: Այսպէս մեր
 ժամանակներում յաճախ կարելի է հանդի-
 պել առանձին մարդկանց, որոնք գործի-
 նակ, Առաջին աշխարհամարտի պատճառը
 փորձում են բացատրել Աւստրո-Հունգա-
 րիայի թագաժառանգ Ֆրանց Ֆերդինանտի
 ահաբեկչական սպանութեան հետ տուեալ
 դէպքում առիթը շփոթելով բուն պատճառ-
 ների հետ եւ այլն:

Պատերազմի պատճառի, առիթի եւ
 սկսման հարցը քննելիս, օրինակ, Պոլիբիոս-
 սը, Ալ. Մակեդոնացու մեծ արշաւանքի հետ
 կապուած, քննադատում է այն հեղինակնե-
 րին, ովքեր պատճառ էին համարում Ալեք-
 սանդրի գորքերի ամփոփումը Փոքր Ա-
 սիա²⁶: Սակայն իրականում պատերազմի
 պատճառները պիտի փնտրել յոյն-պարսկա-
 կան նախորդ պատերազմներում իբրեւ
 փոխվրէժ, Յունաստանի կրած վնասների ու
 մարդկային կորուստների, Աթէնքի հրդեհ-
 ման եւ այլնի, իսկ միգուցէ Ալեքսանդր Մե-
 ծի համաշխարհային գերիշխանութեան յա-
 ւակնութիւնների հետ: Մեծ պատերազմին
 նախապատրաստուելը, զինուելը սկսուել էր
 դեռ Ալեքսանդրի հօր՝ Մակեդոնիայի թա-
 գաւոր Յիլիպ II-ի ժամանակ: Մէջբերենք
 Պոլիբիոսից «կան մարդիկ, որոնք չեն գա-
 նազանում, թէ որն է սկիզբը, ինչով է այն
 տարբերում պատճառից ու առիթից»²⁷: «Պ-

լիբիոսի մտայնգամբ՝ Ալեքսանդրի Ա-
 սիա մայր ցամաք ամփոփումը ոչ թէ պատե-
 րազմի պատճառ էր, այլ առիթ ու գործնա-
 կանում սկիզբ»²⁸: Աւելին, սոյն աշխարհա-
 ցունց պատերազմի պատճառների մասին
 խօսելիս Պոլիբիոսը խօսում է նաեւ ընդ-
 հանրապէս պատերազմ կազմակերպելու
 մտադրութեան, որոշում կայացնելու, ռազ-
 մական պլան մշակելու եւ այլնի մասին:
 Այդ հարցում նա կարեւորում էր նաեւ
 մարդկանց հոգեբանական տրամադրուա-
 ծութիւնը, կողմերի հաշուարկներ անելը եւ
 համանման այլ անելիքները²⁹: Պոլիբիոսը,
 յղում անելով Հին յունական Հռետոր Հեր-
 մոկրատից, համեմատութիւն էր անցկաց-
 նում պատերազմի եւ խաղաղութեան միջեւ
 պատերազմը նմանեցնելով քաղաքական
 հիւանդութեան, իսկ խաղաղութիւնը՝ առող-
 ջութեան հետ³⁰: Դժուար չէ նկատել, որ պե-
 տական ու ռազմական այս գործիչը պատե-
 րազմի եւ խաղաղութեան հարցում դատող-
 ութիւններ էր անում գրեթէ ժամանակա-
 կից չափանիշներով:

Պոլիբիոսը պատճառի ի յայտ գալը
 փնտրում եւ տեսնում էր տուեալ իրադար-
 ձութեան ներսում եւ ոչ թէ՛ այդ երեւոյթից
 դուրս: Եւ պատահական չէ, որ նա համար-
 ւում է պատմագրութեան մէջ պառճառա-
 հետեւանքային կապի մասին պատկերա-
 ցումների հիմնադիր³¹:

Պոլիբիոսը պատերազմների պատճա-
 ռահետեւանքային կապի մասին խօսում եւ
 դատողութիւններ է անում առաջին հերթին
 Երկրորդ Փիւնիկեան պատերազմի օրինա-
 կով³²: Մասնաւորապէս, հետաքրքիր է նրա
 մտեցումը պատերազմի այս կամ այն իրա-
 դարձութեան պատճառի բացայայտման
 հարցին: Նկատի ունենալով, որ միեւնոյն

25 Ст'а Полибий, С2. աշխ., հտ. I, գ. 3, գլ., 6-7, էջ 248-251, նաև՝ հտ. II, գ. 12, գլ. 25с, էջ 382-383:
 26 Նոյն տեղում, հտ. I, գ. 3, գլ. 6, էջ 250:
 27 Նոյն տեղում, հտ. I, գ. 3, գլ. 6, էջ 249:
 28 Ст'а նույն տեղում, էջ 250:
 29 Ст'а նույն տեղում:

30 Նոյն տեղում, հտ. II, գիրք 12, գլ. 26, էջ 392:
 31 Ст'а Соколов А. Б., История исторической науки. 2-е издание, М., изд. «Юрайт», 2018, с. 17.
 32 Полибий, С2. աշխ., հտ. I, գիրք 3, գլ. 6-7, էջ 248-251:

իրադարձութեան վերաբերեալ տարբեր հեղինակներ յաճախ տարբեր կարծիք են յայտնում ու դրանից բխող տարբեր մեկնաբանութիւնն ու գնահատական տալիս նա, իբրեւ պատմագիտական մեթոդ, գտնում էր, որ տուեալ իրադարձութեան, ասեմք պատերազմից ստացուած արդիւնքով, այսինքն՝ յետադարձ դիտարկման (ռետրո-սպեկտիւ) մեթոդով կարելի է բացայայտել դրա պատճառը կամ պատճառները: Սա հետազօտման այն ձեւն է, երբ պատմաբանն իրադարձութեանը հետեւում է հակառակ դիտակէտից վերջնարդիւնքից, հետեւանքից դէպի իրադարձութեան ակունքը, պատճառը, սկիզբը: Այսինքն՝ այդ մեթոդը հնարաւորութիւն է տալիս յետադարձ հայեացք ձգելով կատարուած գործընթացին հակառակ ուղղութեամբ առարկայօրէն նկատել ու պարզել շրջադարձային կարեւոր պահերը, ինչը յանգեցրել է պատմական նման վերջնարդիւնքի դրական թէ բացասական իմաստով:

Տուեալ դէպքում, Կարթագենի հանդէպ Հռոմի յաղթանակի արդիւնքով Սիցիլիայի ձեռքբերումը, գործնականում Միջերկրականին տիրանալը, աւելին, յանձին Սցիպիոն Աֆրիկացի Աւագի ժառանգորդ եւ նրա քաղաքական գծի հետեւորդ էմիլիանոս Աֆրիկացի Կրտսերի Աֆրիկա ներխուժումը եւ 146 թ. մ. թ. ա. Կարթագենի հիմնայատակ կործանումը ինքնին Փիւնիկեան պատերազմների ծագման պատճառների խօսուուն վկաներն են: Այսպիսով սա կարելի է գիտել Պոլիբիոսի կողմից առաջ քաշուած մեթոդաբանական մի հնարք, երբ տուեալ իրադարձութեան վերջնարդիւնքով կարելի է կռահել ու պարզել տեղի ունեցածի ծագման ու առաջացման պատճառը, ընթացքը եւ այլն:

Հին աշխարհի պետական, քաղաքական կամ ռազմական գործիչներին գնահատելիս Պոլիբիոս պատմագիրը, վերլուծաբան-մեթոդաբանը գտնում էր, որ «պատմաբանը պէտք է զգուշանայ անչափաւորութիւնից ինչպէս դատապարտումներում, նոյնպէս եւ գովերգումներում»³³: Պոլիբիոսի դիտարկմամբ պետական ու ռազմական գործիչների կենսագրութիւնը եւ, առհասարակ, պատմութիւնը շարադրելիս պատմաբանը պարտաւոր է գիտակցել, որ «պատմաբանի պարտաւորութեան մէջ է մտնում սերնդին հաղորդել ոչ միայն այն, որը ծառայում է մարդուն վարկաբեկելուն եւ դատապարտելուն, այլ նմանապէս այն, ինչը արժանի է գովասանքի. հէնց դրանում է կայանում պատմաբանի իսկական (իրական) խնդիրը»³⁴:

Ինչպէս արդէն ասուեց Պոլիբիոսը պատմաբանի համար պարտադիր պայման էր համարում պատմութիւնը ճշմարիտ ներկայացնելը: «Պատմաբանի խնդիրը նա չէ, գրում է Պոլիբիոսը, - ինչի մասին նկարագրելով ընթերցողի մօտ հրճուանք կամ սարսափ առաջացնի եւ կամ նրանում չէ, որ ճշմարտանման հեքիաթներ հնարի, այլ ճշմարիտ ներկայացնի այն, ինչն իրականում տեղի է ունեցել, որքան էլ որ այն անսովոր լինի»³⁵: Պատմութեան մատուցման հարցում նրա բառացի բանաձեւումն այն էր, որ այն, ինչը ճշմարիտ չէ, կը նշանակի սուտ ու կեղծիք է: Ըստ նրա «պատմութեան մէջ չկայ աւելի մեծ թերութիւն (քաց), քան սուտը (կեղծիքը)»³⁶: «Պատմական երկը, - շարունակում է նա, - չի կարելի կոչել պատմութիւն, եթէ նրանում խախտուած է ճշմարիտ լինելու պահանջը»³⁷: Պոլիբիոսը պատկերաւոր համեմատութիւն է անում այն մասին, որ պատմութիւնից ճշմարտութիւնը հանուելու դէպքում այն

33 Նոյն տեղում, հտ. II, գ. 12, գլ. 15, էջ 371:

34 Նոյն տեղում, հտ. II, գ. 12, գլ. 15, էջ 371-372:

35 Նոյն տեղում, հտ. I, գ. 2, գլ. 56, էջ 198:

36 Նոյն տեղում, հտ. II, գիրք 12, գլ. 11, էջ 367:

37 Նոյն տեղում:

նմանևում է տեսողութիւնը կորցրած կենդանի էակի, եւ դրանով իսկ պատմութիւնը վերածուում է դատարկ ճամարտակութեան³⁸: Բայց եւ միաժամանակ նա տարբերակում է անում, քանի որ պատմաբանի կողմից թոյլ տրուած սխալը լինում է երկակի՝ անտեղեկութիւնից կամ կանխամտածուած: Ուստի մոլորուած պատմիչ-գրողների հանդէպ պէտք է ցուցաբերուի ներողամտութիւն, իսկ դիտաւորեալ ու կանխամտածուած անճշտութիւնը կամ սուտը պէտք է մերկացուի եւ անխնայ դատապարտուի³⁹: Մեկ այլ տեղ էլ այս նոյն առնչութեամբ գրում է, որ «սխալը հարկաւոր է բարեմտօրէն ուղղել (շտկել), իսկ դիտաւորեալ սուտը անխնայ մերկացնել»⁴⁰:

Բացի այդ, Պոլիբիոսի դիտարկմամբ կան պատմաբաններ, ովքեր քիչ նշանակալի, նոյնիսկ յիշատակման ոչ այնքան արժանի իրադարձութիւնը ինչ-ինչ նկատառումներով գերազնահատում են. Դա միգուցէ կարող է հետաքրքիր լինել սովորական ընթերցասէրներին, բայց իրական ու ճշմարիտ պատմութեան համար ոչ պիտանի (անօգտակար)⁴¹: Գերմանացի պատմաբան, Նորելեան մրցանակակիր Թէոդոր Մոմզենը (1817-1903 թթ.), շատ մտքեր ու մեթոդական մօտեցումներ ու գործիքակազմեր ուսանելով Պոլիբիոսից նշում էր, որ, իրօք, «պատմաբանը չպիտի տանջի իր ընթերցողին անսովոր (արտասովոր) իրադարձութիւնների մասին պատմութիւններով»⁴²: Հռոմի պատմութեանը նուիրուած Պոլիբիոսի գործին բնորոշ տիպաբանական որոշ հարցեր շարունակող Թ. Մոմզենը

նկատել է տալիս, որ Պոլիբիոսի խնդրոյ առարկայ աշխատութիւնը ներծծուած է ընդդիմադիր բանավիճային ոգով ու ոճով⁴³:

Վերը նշուածներից զատ Պոլիբիոսն ընդգծում էր նաեւ պատմական փորձի կրեւորութիւնը: Օրինակ, նա Պուռնիկեան պատերազմների փորձով դատողութիւններ էր անում, որ «ճշմարիտ կեանքի ամար մեզ ծառայում է ճշմարիտ պատմական իրադարձութիւնների փորձը (ընդգծումը մերն է- Ա. Յ.): Քանի որ միայն նա առանց վնասի մարդկանց դարձնում է անսխալական դատաւորներ բոլոր ժամանակներում եւ ցանկացած դրութեան մէջ»⁴⁴:

Ինչպէս տեսնում ենք Պոլիբիոսի պատմագիտական ու մեթոդաբանական մօտեցումներում դատողութիւններում պատմութիւն գրող հեղինակների առջեւ դրուած գլխաւոր (առաջնային) պահանջն էր՝ առաջնորդուել ճշմարտութեամբ եւ ընթերցող հանրութեանը ներկայացնել իրական, շիճուած ճշմարիտ պատմութիւն:

3. Պոլիբիոսը՝ պետականութեան գաղափարի մասին⁴⁵

Պատմագիր Պոլիբիոսի աշխատութիւնում պատմութեան մեթոդաբանութեան առանցքը պրագմատիկ առումով կազմում է քննական ու վերլուծական մօտեցումը, եւ դա առաջին հերթին վերաբերում է քաղաքական պատմութեանն՝ ընդհանրապէս, իսկ պետականութեան ինստիտուտին մասնաւորապէս: Նա յատուկ ընդգծում էր պետականութեան նշանակութիւնը. «ինչպիսի

38 Նոյն տեղում, հտ. II, գ. 12, գլ. 12, էջ 367, նաև հատ. I, գ. 1, գլ. 14, էջ 26:
 39 Նոյն տեղում, հտ. II, գ. 12, գլ. 12, էջ 367-368.
 40 Նոյն տեղում, հտ. II, գ. 11, գլ. 7, էջ 363:
 41 Նոյն տեղում, հատ. II, գ. 7, գլ. 7, էջ 99:
 42 Моммзен Т., *История Рима*, т. I, М., «ос. издать», 1936, с. 229.
 43 Ст'у Моммзен Т., *История Рима*, т. II, М., «ос. издать», 1937, с. 423.
 44 Полибий, *Աշխ.*, հտ. I, գ. 1, գլ. 14, էջ 334:

45 Հարկ ենք համարում տեղեկացնել, որ Պոլիբիոսի կողմից պետութեան տեսութեան առանձին հարցերի լուսաբանմանը անդրադարձել է պրոֆ. Ա. Ստեփանեանն իր «Պատմութեան հետազոծը», Եր., «Փրինթիմֆո», 2014, մեծագրութեան էջ 212-235-ում: Այստեղ, չկրկնելով հեղինակին, մենք փորձ ենք արել ակնի շատ շեշտող դնել պատմագիր-փիլիսոփայի մեթոդական բնութի հարցերի վրայ:

ձեռնարկում էլ որ արուի, նրա յաջողութեան եւ անյաջողութեան կարեւորագոյն պատճառը պէտք է համարել պետական կառուցուածքը (ընդգծումը մերն է - Ա. Հ.): Իբրեւ սկզբնաղբիւր՝ դրանից է կախուած բոլոր ձեռնարկումների մտքերն ու ծրագրերը, նրանից է կախուած եւ դրանց իրագործումը»⁴⁶: Պետականութեան հարցում Պոլիբիոսի առաջ քաշած գաղափարներից է այն, որ պետութեան զարգացումը տեղի է ունենում փոփոխութիւններով, որ հասարակութեան զարգացմանը զուգընթաց այն երթարկում է լուրջ փոփոխութիւնների՝ փոխուում են կառավարման ձեւը, բովանդակութիւնը, եղանակները, նպատակները, խնդիրները եւ սոցիալական ուղղուածութիւնը: Պետութեան բնոյթի եւ պետական կառուցուածքի վրայ, անշուշտ, ազդում են աշխարհագրական դիրքն ու պայմանները, բնակչութեան ազգային կազմը, մշակութային առանձնայատկութիւնները, կրօնական հայեացքները, ժողովրդի սովորոյթները եւ այլ գործօններ:

Այդ իմաստով Պոլիբիոսի ուշադրութեան կենտրոնում էր Հռոմի պետութիւնը: Նրա մեկնաբանութեամբ նախկին պատմագիրների ու փիլիսոփաների մեծամասնութիւնը տարբերակել են պետական կառուցուածքի երեք ձեւեր: Դրանցից առաջինը համարւում է թագաւորական, միւսը արիստոկրատական եւ երրորդը դեմոկրատական պետութիւններ⁴⁷: Նա լաւագոյնը համարում էր այդ երեքի համադրումը, զուգակցումը կամ խառը կառավարումը: Նա պետական կառուցուածքի այդ երեք ձեւերն իրենց հերթին տրոհել է կառավարման լրացուցիչ բաղադրիչների: Այսպէս թագաւորութեան տեսակում նա զանազանում է սովորական միապետութիւնը, որը առաջնորդւում է օրէնքներով, եւ բռնապետու-

թիւնը (տիրանիան), որում չեն գործում օրէնքները, եւ ամէն ինչ պայմանաւորուած է բռնապետի կամքից: Նա նկատել է տալիս, որ սովորաբար թագաւորական իշխանութիւնը հակում ունի կերպափոխուելու (վերածուելու) բռնապետութեան: Նա արիստոկրատիկ (ազնուականական) փոքրամասնութիւն կազմող պետութիւնը տարբերակում է աւելի նեղ ու խմբային հանդիսացող օլիգարխիկ կառավարման ձեւից, թէեւ վերջիններս, թւում է իրար նման են: Նոյնը ասւում է դեմոկրատական (ժողովրդապետական) կառավարման պարագայում, որտեղ ժողովրդական զանգուածների մասնակցութեամբ, բաց ու հրապարակային, օրէնքներով գործող կառավարման ներսում կարող է առաջանալ անկառավարելիութիւն, որը ժամանակի ընթացքում ծնում է ամբոխապետութիւն (օխլոկրատիայ)⁴⁸: Եւ, Պոլիբիոսի կարծիքով, բնութեան օրէնքով պետական կառավարման ձեւերի նման կերպափոխումներ (տրանսֆորմացիաներ) տեղի են ունեցել թէ՛ Յունաստանում եւ թէ՛ Հռոմում:

Պոլիբիոսը պետական կառավարման ձեւերի հարցում, օրինակ, կատարում է նաեւ հետեւեալ պարզաբանումները: Այսպէս թագաւորական իշխանութեան պարագայում թագաւորն իր բարի կամքով սովորաբար զիջում է իր իշխանութիւնը, եւ այդ երկրում իշխում է ոչ թէ վախը, այլ բանականութիւնը: Կամ ոչ բոլոր փոքրամասնութիւնների կառավարումը կարելի է համարել արիստոկրատական, երբ կառավարող մարդիկ ընտրութիւն կատարելիս լինում են արդարամիտ ու դատող: Նոյն կերպ, ժողովրդավարական կառավարում չի կարելի փոխել այն, երբ ժողովրդական զանգուածները փորձում են անել իրենց մտածածն ու ցանկացածը: Իրականում ժողովրդավարա-

46 Полибий, 62. աշխ., հտ. II, գիրք 6, գլ. 1, էջ 3:

47 Նոյն տեղում, հտ. II, գ. 6, գլ. 1, էջ 6:

48 Նոյն տեղում, հտ. II, գիրք 6, գլ. 4, էջ 7-8:

կան համարուող պետութիւնում պարտադիր կարգով հաշուի են առնուում երկրի ու ժողովրդի վաղնջական սովորոյթները, ուր փայփայլուում են հարազատները, յարգուում են աւագները, մարդիկ հնազանդուում են օրէնքներին, իսկ որոշումներ (վճիռներ) կայացնելիս՝ վճռական խօսքը պատկանում է ժողովրդի մեծամասնութեանը եւ այլն⁴⁹:

Պոլիբիուսը խառը կառավարման վերաբերեալ նման դատողութիւնների հիմքում ունեցել է Պլատոնի, Արիստոտէլի եւ ուրիշ այլ փիլիսոփաների մօտեցումները, որոնք նա զարգացրել է իր դարաշրջանի էութեանը համապատասխան: Եւ, ի յաւելումն ասուածի՝ նա փորձել է այդ մտքերը շարադրել յստակ ու մատչելի կերպով⁵⁰: Յամենայն դէպս, պետական խառը կառավարման մէջ, կառուցուածքի ու ձեւի տեսակէտից, սկզբունքօրէն մերժելով բռնապետութիւնը (տիրանիան), նա նախապատուութիւնը տալիս էր երկու արիստոկրատիկ (օլիգարխիկ) եւ դեմոկրատիկ (ժողովրդապետական) կառավարման խառը ձեւերին: Պոլիբիուսը Հռոմի պետութիւնը համարում էր պետականութեան կատարելատիպ, որն ընդունակ էր իշխել աշխարհի վրայ⁵¹: Ուստի իր աշխատութեան 2-րդ հատորի 18-42 գլուխներում նա հանգամանօրէն խօսում է Հռոմի պետական կառուցուածքի առաւելութիւնների, ընտրական համակարգի եւ գործող օրէնքների արդիւնաւէտութեան մասին⁵²: Ի դէպ, նա ազգութեամբ լինելով տոհմիկ յոյն Աքայական միութեան 168 թ. Հռոմից կրած պարտութիւնից յետոյ, ի թիւս հազար պատանդների, բերուել է Իտալիա եւ այդուհետեւ հաւատարօրէն ծառայել Հռոմին:

Պոլիբիուսի աշխատութեան ուշագրաւ արժանիքներից է նաեւ այն, որ նա, առաջնորդուելով բնափիլիսոփայութեամբ, փորձել է բացայայտել պետականութեան ինստիտուտի (կառոյցի) ու մարդկանց համակցութեան ծագման ակունքները: Նա դատողութիւններ է անում այն մասին, որ մարդկային ցեղը վերացել է ջրհեղեղներից, համաճարակներից, երաշտներից կամ ուրիշ այլ ազեղների պատճառով, ինչը քանիցս կրկնուել է մարդկութեան վաղ անցեալում եւ, բնականաբար, մարդկանց հետ միասին ոչնչացրել են նաեւ նրանց ստեղծած բոլոր կառոյցներն ու արուեստը: Բայց, ժամանակի ընթացքում, մարդկանց մի փոքր մասը, ըստ նրա, կարողացել է փրկուել, եւ նրանցից կրկին բազմացել են որոշակի թուով մարդիկ: Նման դէպքում նրանք, ինչպէս բոլոր կենդանի էակները, իրենց թուլութիւնն ու անօգնականութիւնը յաղթահարելու նպատակով համախմբուել են կազմելով միասեռ զանգուած, իսկ նրանցից մէկը, ով միւսներին գերազանցում էր իր ֆիզիկական ումով ու մտաւոր կարողութեամբ դարձել է առաջնորդ եւ իշխող⁵³:

Այդ համեմատութիւնը նա անում է բնութիւնից վերցնելով գոմէշների, վարադների, աքլորների եւ այլ կենդանիների օրինակը, երբ դրանցից առաւել ուժեղն անպայման դառնում է առաջնորդ⁵⁴: Այսինքն, նրա ձեւակերպմամբ՝ մարդկանց միջավայրում եւս իշխանութեան ակունքը հանդիսանում է ուժը, որը տանում է դէպի կառավարման մենիշխանութիւն (թագաւորութիւն): Ուշագրաւ է, որ Պոլիբիուսը, նման մեկնաբանութիւններ անելով, չի խօսում մարդկանց ծագման եւ իշխանութեան առաջացման ինչ-որ ոգու, արարչագործութեան, գերբնական-աստուածային ուժերի ներգործութեան

49 Տե՛ս Աոյն տեղում, էջ 8:
 50 Տե՛ս Աոյն տեղում, գլ. 5, էջ 8:
 51 Полибий, Ա2. աշխ., հտ. II, գ. 6, գլ. 49-50, էջ 336-337. Գաւլ՝ Мирзаев С. Б., Полибий, М., «Юрид. лит.», 1986, с. 38 и 56-57.

52 Տե՛ս Полибий, Ա2. աշխ., հտ. II, գիրք 6, գլ. 18-42, էջ 24-50:
 53 Տե՛ս Полибий, Ա2. աշխ., հտ. II, գիրք 6, գլ. 5, էջ 9:
 54 Նոյն տեղում:

մասին: Նա, օրինակ, նման նկարագրով է պատկերում Հին Հռոմի պետութեան (թագաւորութեան) 753 թ. մ. թ. ա. առաջացումը. Հին աշխարհի պատմութեան առանցքային մի պետութիւն, որի մայրաքաղաքի Հռոմի հիմնադրման տարեթիւր 31 տարով յետ է Հայոց Այրարատեան (Վանի, Ուրարտուի) թագաւորութեան Արգիշտի I-ին արքայի հիմնած հիմնովի-էրեւան հիմնաքային մայրաքաղաքից⁵⁵:

Այդուհանդերձ, Պոլիբիոսի կողմից պետութեան ծայրահեղ փոփոխման նկարագրութիւններից մեր ստացած ընդհանուր տպաւորութեամբ՝ չի բացառուում, որ մարքսիզմի հիմնադիրներից Ֆ. էնգելսն իր յայտնի աշխատութիւնը⁵⁶ պատրաստելիս, այլ աշխատութիւններից եւ ազգագրական նիւթերից զատ, օգտուած լինի նաեւ Պոլիբիոսի սոյն աշխատութիւնից, մանաւանդ, որ նա առանձին ենթավերնագրերով հանգամանօրէն խօսում է տոհմատիրական հասարակութեան քայքայման եւ ավեճական ու հռոմէական պետութիւնների առաջացման մասին⁵⁷:

Խօսելով պետականութեան գաղափարի մասին՝ Պոլիբիոսը արձանագրում է իր մասնաճիւղային Հռոմէական Հանրապետութեան իշխանութեան թեւերի տարանջատուածութիւնը՝ մասնաւորապէս Սենատի (Օերակոյտի), կոնսուլների եւ ժողովրդական ժողովների միջեւ: Ըստ նրա՝ վերջիններիս կամքի արտայայտողն ամենից առաջ հանդիսացել է տրիբունը⁵⁸: Պոլիբիոսի պատկերմամբ՝ կոնսուլը չէր կարող առանց

Սենատի եւ ժողովրդի գիտութեան ինքնազուխ զօրարչաւ կազմակերպել կամ պայմանագիր կնքել, որովհետեւ Լեգէոնները (մեկ լեգէոն-4.200 հետեւակ եւ 300 հեծեալ զինուոր) Ֆինանսաւորում էին Սենատի կողմից (Սենատն էր տնօրինում հանրապետութեան Ֆինանսները): Բացի այդ, կոնսուլները նշանակուած էին Սենատի կողմից, իրենց գործողութիւններում հաշուետու լինում ինչպէս Սենատի, նոյնպէս եւ ժողովրդի առջեւ⁵⁹:

Իր հերթին, Սենատը պետական գործերում հաշուետու էր ժողովրդին: Պետական կարեւորագոյն վճիռներ կայացնելիս, ինչպիսին է, օրինակ, պետութեան դէմ ուղղուած յանցագործութիւնների դէպքում մահապատժի վճիռը, նախապէս պէտք է հաւանութիւն ստանար ու հաստատուէր ժողովրդական ժողովի կողմից, իսկ Սենատի ու ժողովրդի միջեւ կապող օղակը (ժողովրդի ձայնը) ժողովրդական տրիբունն էր, առանց որի համաձայնութեան Սենատն իր որոշումները չէր կարող գործի դնել⁶⁰: Իսկ տրիբունները միշտ գործում էին ժողովրդի օգտին, ուստի Սենատն ականջալուր էր նրա ձայնին, այդ իսկ պատճառով «վախենում էր ժողովրդից»⁶¹:

Ինչ վերաբերում է իշխանութեան երրորդ թեւին՝ դատական իշխանութեանը, ապա Սենատն իր անդամներից (պատգամաւորներից) ընտրում էր դատաւորներ ծանր յանցագործութիւնների, այդ թւում յարուցուած պետական ու մասնաւոր մեղադ-

55 Տե՛ս Յակոբեան Ա., Հայոց պատմութիւն, Եր., «Տնտեսագետ» հրատ., 2022, էջ 27:

56 Էնգելս Ֆ., Ընտանիքի, մասնատր սեփականութեան և պետութեան ծագումը, Եր., «Պետհրատ», 1940:

57 Տե՛ս Էնգելս Ֆ., Գ2. աշխ., էջ 128-150:

58 Գոյութիւն են ունեցել քաղաքացիական և զինուորական տրիբուններ (հետտորներ): Վերջիններս թուով 24-ն էին, որոնց մի մասը ընտրուում էր առնուազն հնգամեայ, իսկ միւսը՝ տասնամեայ զինուորական (հեծեալ և հետևակ) արշաւանքերից

մասնակցելու պարագայում: Հետաքրիր և արդիական առումով հնչել է այն դրոշմը, որ պետական պաշտօններ կարող են գրադեցնել միայն այն անձինք, ովքեր մասնակցութիւն են ունեցել տասնամեայ արշաւանքերից (տե՛ս Полибий, Գ2. աշխ., հտ. II, գ. 6, գլ. 19, էջ 25):

59 Տե՛ս Полибий, Գ2. աշխ., հտ. II, գիրք 6, գլ. 15, էջ 21:

60 Տե՛ս նոյն տեղում, գ. 6, գլ. 16, էջ 22:

61 Տե՛ս նոյն տեղում, գ. 6, գլ. 17, էջ 23:

րանքների համար: Պոլիբիոսը քննադատում էր կոսմոպոլիտ մտածելակերպի ու աշխարհայեացքի տէր դատաւորներին⁶²: Թէեւ մենք արդի չափանիշներով չենք կարող խօսել դատական իշխանութեան ինքնուրոյնութեան (անկախութեան) մասին, սակայն ժողովրդական տրիբուններն իրենց վճռական խօսքով կարծես համակշռում (կոմպենսացնում) էին այդ բացը: Իշխանութեան թեւերի տարանջատման հարցը յետագայ դարերում պիտի բարեշրջում ապրէր ու հասցուէր մինչեւ պատմութեան միջնադարեան Վերածնունդ ու նոր շրջան, առնուազն՝ Ն. Մաքիաւելի, Շ. Մոնտեսքեօ, Թ. Յորս եւ միւսներ, մինչեւ որ կը հասնէր ժամանակակից կարգավիճակին:

Այդուհանդերձ, Պոլիբիոսն իր ժամանակի մէջ գտնում էր, որ Հռոմի Հանրապետութեան իշխանութեան երեք թեւերն իրար օգնում եւ փոխգործակցում էին եւ, նրա ձեւակերպմամբ «դա լաւագոյն պետական կառուցուածքն էր»⁶³: Պոլիբիոսի կարծիքով ամենից առաջ գնահատանքի է արժանի այն պետութիւնը, որը յարգում եւ առաջնորդում է երկու կարեւոր սկզբունքներով՝ սովորոյթներով եւ օրէնքներով: «այսպիսով,- եզրափակում է նա,- եթէ ինչ-որ ժողովրդի մօտ մենք նկատում ենք բարի սովորոյթներ ու օրէնքներ, ապա կարող ենք համարձակ պնդել, որ այդտեղ լաւ կը լինեն եւ մարդիկ, եւ նրանց հասարակական կառուցուածքը»⁶⁴: Օրէնքն ու սովորոյթներն այն հիմնական կռուաններն էին, որոնց հիման վրայ պիտի զարգանային ու կատարելագործուէին քաղաքացիական հասարակութեան, հանրային կեանքի կազմակերպման բարձրագոյն ձեւը հանդիսացող պետութիւնը եւ պետականութեան ինստիտուտը:

Այսպիսով թուկիտիդեսի եւ Պոլիբիոսի պատմութեան, այդ թւում նաեւ պետութեան վերաբերեալ քննական ու քննական-վերլուծական մտքերն ու դատողութիւնները մեթոդական ուղեցոյց պիտի հանդիսանային նոր եւ նորագոյն դարաշրջաններում պետականութեան ինստիտուտի գաղափարի ու գործիքակազմի յետագայ զարգացման, նրա կատարելագործման ու աւելի ժողովրդավարական դարձնելու ուղղութեամբ:

4. Պոլիբիոսի պատմաբանական գուգահեռներ անցկացնելու փորձերը

Սովորաբար պատմահամեմատական մեթոդը կոչւում է համադրելու եւ համեմատելու մեկից աւելի համանման ու ժամանակագրական առումով համեմատաբար իրար մօտ պատմական համակարգերի նմանութիւնն ու տարբերութիւնը, իսկ վերջնարդիւնքում բացայայտել պատմական իրականութիւնն ու ճշմարտութիւնը, արժեւորել դրանք, տալ գիտական գնահատականներ, ցոյց տալ դրանց պատմութեան առաջընթացի ու զարգացման միտումները եւ այլն: Անտիկ հեղինակների համար համեմատութեան օբիեկտ են հանդիսացել, օրինակ, յունական պոլիսների, Հռոմի եւ Կարթագենի համեմատութիւնը, կամ թէ Յոյն-պարսկական, Պելոպոնեսեան եւ Փիլինիկեան պատերազմների զուգահեռ համեմատութիւններ եւ այլն:

Այս հարցի մասին խօսելիս Պոլիբիոսը նախ նշում է, որ գրեթէ բոլոր պատմաբանները միանշանակ գովեստով են խօսում Աթենական, Լակեդեմոնեան, Կրետէի, Մանտինեցիաների, Յիւեանների, նմանապէս Կարթագենի պետական կառուցուածքի արժանիքների մասին: Բայց նա լիարժէքօրէն չի կիսում այդ կարծիքը⁶⁵: Այսպէս Աթենական պետութեան մասին Պոլիբիոսը լաւ չի արտայայտում, քանզի նրա կարծիքով

62 Նոյն տեղում, հտ. II, գիրք 12, գլ. 16, էջ 372:

63 Նոյն տեղում, հտ. II, գիրք 6, գլ. 18, էջ 24:

64 Նոյն տեղում, հտ. II, գ. 6, գլ. 47, էջ 54):

65 Տե՛ս Полибий, 62. աշխ., հտ. II, գ. 6, գլ. 42, էջ 50:

«բոլոր գործերը սեփական կամակորու-
թեամբ կառավարում է զանգուածը»⁶⁶: Կամ,
օրինակ, Լակեդեմոնեան պետութեան թա-
գաւորները, այսպէս կոչուած աւագները,
ցմահ կամ ժառանգական էին, եւ բոլոր պե-
տական գործերը վարւում էին նրանց մաս-
նակցութեամբ կամ գիտութեամբ⁶⁷: Իսկ, օ-
րինակ, Կրետէի պետութիւնում մարդկանց
առօրեայ կեանքում, նրա ներկայացմամբ,
մեծ դեր էր կատարում դրամը, որն աւելի
յաճախ ձեռք էր բերւում շահադիտական
նպատակով եւ նրա ժողովրդի բարքերում
«ոչ մի վաստակ (հարստացում) ամօթ չէր
համարւում» եւ այլն⁶⁸:

Եւ այդ իմաստով Հին աշխարհի պետա-
կանութիւնների կառուցուածքային, իրա-
ւական եւ ռազմաքաղաքական գնահատ-
ման տեսակէտից, իբրեւ նորոյթ, ուշագրաւ
է, որ Պոլիբիոս պատմաբանն ու փիլիսո-
փան պատմահամեմատական գուգահեռներ
է անցկացրել, բացայայտել դրանց առանձ-
նայատկութիւնները եւ տուել համապա-
տասխան գնահատական⁶⁹: Այսպէս, ինչպէս
ասուեց, քաղաքական կառուցուածքի ար-
դիւնաւէտութեան առումով նա համեմա-
տութիւն է անցկացրել հելլենական, լակե-
դեմոնեան, սպարտացիների, Կրետէի, Կար-
թագենի եւ Հռոմի միջեւ եւ պատմականու-
թեան հաշուառմամբ յանգել այն հետեւու-
թեանը, որ, այնուամենայնիւ, պետական
կառուցուածքի, կառավարման սկզբունքնե-
րի, օրէնքների ու սովորոյթների կիրառման
առումներով նշուածներից լաւագոյնն ու
կենսունակը Հռոմէական պետութիւնն է⁷⁰:
Մասնաւորապէս, իրար դէմ պատերազմող

Կարթագենի եւ Հռոմի միջեւ համեմատու-
թիւն անցկացնելիս նա նախապատուութիւ-
նը տուել է Հռոմէական պետական կառու-
ցուածքին: Բացի այդ, եթէ Կարթագենը
ռազմական առումով յոյսը դրել էր վարձ-
կանների արիութեան վրայ, ապա Հռոմէա-
ցիները իրենց սեփական քաղաքացիների ու
գաշնակիցների վրայ⁷¹:

Զուտ պատմականութեան մօտեցում
հանդէս բերելով Պոլիբիոսը պարզաբանում
էր, որ սկզբում Կարթագենի պետութիւնը
ձեւաւորուած էր հրաշալի (превосходно),
նրանք ունէին թագաւորներ, աւագների
խորհուրդ, արիստոկրատական իշխանու-
թիւն, իսկ ժողովուրդն էլ օգտուում էր իր ի-
րաւունքներից անհրաժեշտ չափով: Սակայն
յետագայում Հռոմէական պետութիւնը գե-
րազանցեց Կարթագենին, ապրում էր ծաղ-
կումի շրջանում եւ, վերջին հաշուով, ապա-
հովեց Հռոմի ծանր, բայց համոզիչ վերջնա-
կան (146 թ. մ. թ. ա.) յաղթանակը⁷²:

Այս համատեքստում Ֆրանսիացի փի-
լիսոփայ, լուսաւորիչ Շարլ Լուի Մոնտես-
քեօն, Պոլիբիոսի աշխատութեան օրինա-
կով, Հռոմի վերջնական յաղթանակը նոյն
կերպ բացատրել է հիմնականում Հռոմի
Հանրապետութեան, նրա օրէնքների ու կա-
ռավարման համակարգի առաւելութիւննե-
րով եւ դրան հակակշիռ Փիլնիկեան պե-
տութիւնում տեղ գտած թերութիւններով,
կոռուպցիայով եւ այլն, թէեւ Կարթագենն
աւելի հարուստ էր եւ օգտագործում էր օ-
տարերկրեայ վարձկան զօրք, իսկ Հռոմը
կռոււմ էր իր սեփական բանակով⁷³:

66 Նոյն տեղում, հտ. II, գ. 6, գլ. 44, էջ 52):

67 Նոյն տեղում, հտ. II, գիրք 6, գլ. 45, էջ 53:

68 «никакая нажива не считается постыдною»
(տե՛ս **Полибий**, Աոյն տեղում):

69 Ուշագրաւ է, որ մեր ժամանակներում պրոֆ. Ա.
Ստեփանեանը պոլիբիոսական մեթոդով համա-
ման յաջողութեամբ գուգահեռներ է անցկացրել յու-
նա-հռոմէական և հայ հին շրջանի մատենագիր-
ների միջև՝ հրապարակ բերելով հոգեմտաւոր և
գոյաբանական զգալի ընդհանրութիւններ (տե՛ս

Ստեփանեան Ա., *Զուգակշիռ (գաղափար, մեկ-
նութիւն, հասկացում)*, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2024, (368
էջ):

70 **Տե՛ս Полибий**, մշ. աշխ., հտ. II, գ. 6, գլ. 18-43, էջ
24-50, գլ. 45, էջ 52-53, գլ. 47, էջ 54-55, գլ. 50, էջ
58:

71 Նոյն տեղում, հտ. II, գ. 6, գլ. 52, էջ 59:

72 Նոյն տեղում, հտ. II, գ. 6, գլ. 51, էջ 58-59:

73 **Տե՛ս Монтеские III**, *Изб. произведения*, М., «Гос.
издать», 1955, էջ 61. (799 էջ):

Պետութիւնների Համեմատութեան օրինակով Պոլիբիոսը բնական եւ օրինաչափօրէն ընդհանրացնող Հետեւութիւններ է անուամբ այն մասին, որ իւրաքանչիւր պետութիւն ապրում է իր պատմութեան երեք հիմնական շրջաններ (փուլեր)՝ ձեւաւորման, վերելքի (ծաղկման) եւ անկման, ինչպէս, օրինակ, բնութեան մէջ ցանկացած երեւոյթ ունի իր սկիզբը (վերելքը), զարգացումը (ծաղկումը) եւ վայրէջքը (անկումը)⁷⁴:

Պոլիբիոսը պատերազմների Հարցում նիհիլիստ չէր. Փիւնիկեան պատերազմները նա Հակաիրաւական չէր Համարում: Դրանց նպատակը, ըստ պատմագրի, արդարութեան Հաստատումն էր⁷⁵. Սակայն, արդարութեան Հաստատման իմաստով, նա Հակուած էր պաշտպանել Հռոմը: Նրա պատկերմամբ Փիւնիկեան պատերազմի ծագման Հիմնական պատճառը Միցիլիսի վրայ իշխելը, ինչպէս նաեւ Միջերկրական առեւտրական ուղիներին տիրանալն էր⁷⁶: Պատերազմի պատճառները բացայայտելու Համար նա Համեմատական կարգով անդրադարձել է դեռեւս Փիւնիկեան պատերազմներից շատ առաջ Հռոմի ու կարթագենի միջեւ կնքուած միջպետական մի շարք պայմանագրերի սկսած 509 թ., այնուհետեւ 481 թ., Քսերքսէսի Յունաստան ներխուժումից առաջ, որից յետոյ 348 թ. եւ 280 թ. պայմանագրերին: Հռոմէական պետական արխիւում պահուող այդ պայմանագրերը նա Համեմատական քննութեան է ենթարկել⁷⁷: Սա էլ կարելի է մեթոդական մի ուղեցոյց Համարել ցոյց տալու, թէ ինչու եւ ինչպէս պատմաբան-ուսումնասիրողն անպայման պէտք է աշխատի արխիւներում, գործ ունենայ վաւերագրերի Հետ:

Հարկ է նշել, որ մի փոքր աւելի ուշ պատմահամեմատական զուգահեռներ

անցկացնելու մեթոդն աւելի Հանգամանօրէն կիրառել է դարձեալ յոյն պատմագիր Պուտարքոսը (46-127 թթ) իր յայտնի «Համեմատական կենսագրութիւններ» կամ «Զուգակշիռք» աշխատութեամբ⁷⁸: Սակայն, ինչպէս յայտնի է, եթէ Պուտարքոսը Համեմատական զուգահեռներ է անցկացրել յոյն եւ Հռոմէացի պետական, քաղաքական, զինուորական ճանաչուած գործիչների միջեւ, ապա Պոլիբիոսի Համեմատութիւնն անցկացուել է ոչ թէ անՀատների ու գործիչների, այլ մի խումբ իր ժամանակաշրջանի եւ աւելի վաղ պետութիւնների կառուցուածքի, դրանցում գործող օրէնքների, մղուող պատերազմների, անգամ կնքուած պայմանագրերի, Համանման երեւոյթների ու իրադարձութիւնների միջեւ, իսկ վերջում արուած են Համապատասխան Հետեւութիւններ ու գնահատականներ, ինչը, կարծում ենք, աւելի է բարձրացնում նրա աշխատութեան արժանիքները, եւ, մեր կարծիքով, գերազանցում է Պուտարքոսի աշխատութեանը:

Պոլիբիոսը իւրայատուկ զուգահեռ է անցկացնում նաեւ պետութեան ղեկավարի եւ իրական պատմութիւն գրող անՀատների միջեւ: Նա Պլատոնի արտայայտած մտքի օրինակով նշում էր, որ մարդկութեան գործերը յաջող կընթանան այն ժամանակ, երբ փիլիսոփան կը լինի թագաւոր: Նոյն կերպ էլ, ըստ նրա «պատմութիւնն այն ժամանակ լաւ կը լինի, երբ պատմական երկերի կազմմանը ձեռնամուխ կը լինեն պետական գործիչները»⁷⁹: Պատմութիւն գրելու Հարցում նման կարծիք յայտնելիս նա, Հաւանաբար, նկատի է ունեցել իրեն: Յայտնի է, որ Պոլիբիոսն իր 82-ամեայ տեւական կեանքում զբաղեցրել է պետական պաշտօններ, եղել է զօրական գործիչ Արքոնտ եւ այլն:

74 St'u Полибий, Աշխ., հտ. II, գ. 6, գլ. 51, էջ 58-59:
 75 St'u Мирзаев С. Б., Полибий, с. 90.
 76 St'u Полибий, Աշխ., հտ. I, գ. 1, գլ. 13, էջ 25
 Ասէ՛ Մաշկիմ Ն., Հիմն Հռոմի պատմութիւն, էջ 232:

77 St'u Полибий, հտ. I, գ. 3, գլ. 21, էջ 265, գլ. 22, էջ 266, գլ. 24, էջ 268, գլ. 28-29, էջ 272, գլ. 32, էջ 275:
 78 St'u Պուտարքոս, Երկեր, ուսերէնից թարգմ. Հ. Հայրեանը, Եր., «Հայաստան», 1988, (796 էջ):
 79 Полибий, Աշխ., հտ. II, գ. 25, գլ. 28ա, էջ 397):

Այս ամենը Հին Յունաստանի եւ որոշ առումներով նրա շարունակութիւնն ու զարգացումը հանդիսացող Հին Հռոմի հանրապետական, ժողովրդաիշխանութեան (գեմոկրատիայի) ընդօրինակելի նմուշներ են, որոնք արդիական են եւ շատ կողմերով ուսանելի ու կիրառելի են նաեւ մեր ժամանակներում: Ինչ վերաբերում է հայ պատմագիտական գրականութեան մէջ քննական ու վերլուծական բնոյթ ունեցող աշխատութիւններին, ապա նման մօտեցումներով զուտ քննական բնոյթի աշխատութեան հեղինակ-պատմաբաններից, թերեւս, կարելի է մտաբերել Ա. Գարագաշեանին, Յ. Մանանդեանին, Նիկ. Ազոնցին եւ նրանց, որոնց ուսումնասիրութիւնների վերնագրերն իսկ վկայում են դրանց քննական բնոյթի մասին⁸⁰: Սակայն դա ամենեւին չի նշանակում, թէ միւս պատմաբանները եւ, ընդհանրապէս, հայ պատմագիտական միտքը պատմութեան հանդէպ հանդէս չեն բերել քննական ու վերլուծական բաւարար մօտեցումներ:

Այսպիսով, Պատմութեան, պետութեան եւ հասարակական կեանքի այլ հարցերում Թուկիտիդեսի հանդէս բերած քննական մօտեցումները յետագայում պէտք է զարգացնէր ու նոր որակի հասցնէր նրա մտքերի ու գաղափարների ժառանգորդ, յոյն ականաւոր պատմաբան Պոլիբիոսը (մօտ 200-118 թթ. մ. թ. ա.): Վերջինիս «Համընդհանուր պատմութիւն» աշխատութիւնները ծառայում են ոչ միայն որպէս իրենց դարաշրջանների վերաբերեալ պատմագիտական սկզբնաղբիւր, այլեւ դրանցում բարձրացուած ու քննութեան առնուած հարցերն աչքի է ընկնում պատմական նիւթի քննա-

կան-վերլուծական ընկալման կարողակալութեամբ, որոնք եւ յետագայում տեսական ու մեթոդաբանական առումներով հիմք եւ ուղեցոյց հանդիսացան պատմագրութեան զարգացման եւ պատմագիտական միտքը ճշմարիտ ուղու վրայ դնելու տեսանկիւնից: Աւելին, Պոլիբիոսն առանձնացաւ նաեւ պետականութեան գաղափարի, կառավարման ձեւերի միջեւ քննական-վերլուծական, պատմահամեմատական զուգահեռներ անցկացնելով եւ աւելի խորն ու անարկայական պատմութեան հանդէպ տեսական-մեթոդաբանական մօտեցումներով ու գնահատականներով:

Ամփոփում

Համաշխարհային պատմագիտական մտքի ու պատմութեան մեթոդաբանութեան կառոյցի առաջին աղիւսները լայն առումով դրել են Հին աշխարհի ականաւոր պատմագիրներ Հերոդոտոսը, Քսենոֆոնը, Թուկիտիդեսը, Պլուտարքոսը, Պոլիբիոսը, Տակիտոսը եւ ուրիշներ: Յիշեալ պատմաբանների տեսական ու մեթոդաբանական վաստակը գնահատելիս նախ պէտք է վերջիններս արժեւորել իրենց ժամանակի ու տարածութեան մէջ, որոնց մտաւոր հետազօտական ձեռքբերումները հիմք ու յենք հանդիսացան Համաշխարհային պատմագիտութեան տեսական-մեթոդաբանական մօտեցումների ու գործիքակազմի զարգացման համար:

Մասնաւորապէս, Պոլիբիոսի «Համընդհանուր պատմութիւն» աշխատութեան քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ պատմութեան հանդէպ նրա ընկալումները, դիտարկումներն ու մեթոդաբանական մօտեցումները մնում են անգերազանցելի իր ժամանակի ու տարածութեան մէջ: Նրա

80 Տե՛ս Գարագաշեան Ա. Գ., *Քննական պատմութիւն հայոց*, հտ. 1-4, Թիֆլիս, 1880-1895, Թիֆլիս, Թիֆլիսի հայոց հրատ. ընկ., 1895, *Մանանդեան Յ., Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան* (տե՛ս Երկեր, հտ. Ա, Եր., Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1977, 1977, հատ. Բ, Եր., 1978, հտ. Գ, Եր.,

1977, Адонц Н., *Армения в эпоху Юстиниана*, СПб, тип. имп АН, 1908, Ազոնց Ն., *Քննութիւն Մոսկէս Կաղանկատուացու*, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2005:

պատմագիտական ու մեթոդաբանական դիտարկումների առանցքում են եղել պատմական նիւթի, իրական պատմութեան՝ եղելութեան վերհանումը եւ խեղաթիւրումներից զերծ պատմութեան մատուցումը՝ հիմք ընդունելով, որ պատմական դիտութեան անաչառութեան միակ երաշխիքը ճշմարտութիւնն է: Եւ պատմութեան հանդէպ քննական-վերլուծական բնոյթի դիտարկումներն ու մօտեցումները նա արել է, մասնաւորապէս, Փիւնիկեան պատերազմների դրուագներով, վերլուծութիւններով, կուտակած փորձով եւ ուսանելի դասերով: Հարկ է արձանագրել, որ Պալիբիոսի աշխատութիւնը հազարամեակներ շարունակ ծառայել է, ոչ միայն որպէս տեսական-մեթոդաբանական ձեռնարկ, այլ նաեւ որպէս պարզապէս իր դարաշրջանի վերաբերեալ

հարուստ պատմագիտական սկզբնաղբիւր: Մասնաւորապէս, Պալիբիոսի կողմից առաջադրուած պետութեան գաղափարի ու կառավարման ձեւերի վերաբերեալ մտքերն ու դատողութիւնները, պատմահամեմատական զուգահեռների, երեւոյթների պատճառահետեւանքային կապի, պատմականութեան եւ այլնի մասին արծածումները տեսական ու մեթոդաբանական ուղեցոյց հանդիսացան պետականութեան ինստիտուտի յետագայ բարեշրջման, նրա կատարելագործման ու աւելի ժողովրդավարական դարձնելու համար: Դրանք յետագայում պիտի զարգացուէին Վերածննդի, Ռեֆորմացիայի, Հումանիզմի ու Լուսաւորութեան դարաշրջաններում, իսկ աւելի ուշ արդէն՝ Նոր ու Նորագոյն ժամանակներում: